

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012

Ron de Jong en Henk van der Kolk

Inleiding

Op 9 februari 1946 werd de Partij van de Arbeid opgericht als een fusiepartij van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei van dat jaar verwierf de nieuwkomer ruim 28 procent van de geldig uitgebrachte stemmen. In 1948 verloor de PvdA enkele procentpunten en kwam zij uit op iets minder dan 26 procent.

In de periode daarna wisselde het electorale fortuin van de PvdA regelmatig. Hoogtepunt waren de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 (33,8 procent) en dieptepunt de Kamerverkiezingen in 2002 (15,1 procent). Oppervlakkig gezien bevond de PvdA zich in 2012 electoraal in een gelijke situatie als in 1948. De stemmenaandelen die de sociaaldemocraten in die twee verkiezingen behaalden (25,6 procent in 1948 en 24,8 procent in 2012), liggen immers dicht bij elkaar. Maar achter deze percentages ging een geheel ander electoraat schuil: het grootste deel van het kiezerskorps uit 1948 was inmiddels overleden en nieuwe kiezers waren ervoor in de plaats gekomen. Ondanks deze grote verandering biedt een vergelijking van de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 met die van 2012 vanwege de bijna gelijke uitslag een goed uitgangspunt om zowel veranderingen als constanten uit de afgelopen 65 jaar in kaart te brengen. Dit ‘in kaart brengen’ nemen we letterlijk: in deze bijdrage worden de electorale ontwikkelingen bekeken vanuit geografisch perspectief.

Door de uitslagen voor de PvdA van 1948 en 2012 naast elkaar te zetten, maken we enkele geografische constanten en veranderingen zichtbaar.¹ Geografische vergelijkingen van verkiezingsuitslagen op verschillende tijdstippen worden echter bemoeilijkt door de voortdurende gemeentelijke herindelingen. Nederland telde in 1948 nog 1016 gemeenten, maar dat aantal was in 2012 gezakt tot 418. Enkele van die gemeenten waren in 1948 op geen enkele manier in beeld, namelijk vier gemeenten in de provincie Flevoland en de gemeenten Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Het tonen van de uitslagen van 1948 en 2012 in de gemeentelijke indeling van de betreffende jaren zou dan ook weinig duidelijkheid verschaffen. We rekenen dan ook de uitslag van 1948 om naar de gemeentelijke indeling van 2012. Daarbij laten we het grootste deel van Flevoland wit en worden de Caribische eilanden niet getoond. Bovendien noodzaakt deze operatie ons tot het virtueel samenvoegen van enkele gemeenten, omdat hun herindeling een simpele vergelijking in de tijd onmogelijk maakt.² Uiteindelijk maken we een vergelijking in de tijd voor 403 gemeenten.³

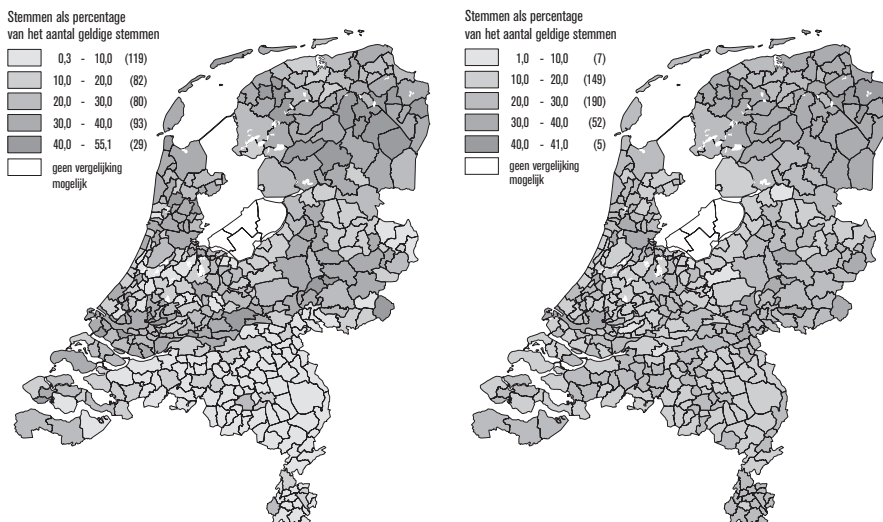
Constanten en veranderingen: drie thema's

Uit een vergelijking van de kaarten 1 en 2 blijkt dat in sommige gebieden waar de aanhang voor de PvdA in 1948 relatief sterk was, in 2012 weinig is veranderd. Het gaat om Groningse gemeenten als Hoogezand-Sappemeer en het naastgelegen Menterwolde, Stadskanaal/Veendam, Bellingwedde, om de Drentse gemeenten Borger-Odoorn, Assen, Aa en Hunze, en om de Friese plaatsen Boarnsterhim, Leeuwarden en de noordelijk daarvan gelegen gemeente Leeuwarderadeel, Smallingerland (waarbinnen Drachten ligt) en Heerenveen.⁴ Daarnaast waren de grote steden boven de grote rivieren belangrijke steunpunten. Deze gemeenten waren zowel in 1948 als in 2012 bolwerken van de PvdA.

In andere gemeenten waar de PvdA in 1948 relatief veel aanhang bezat, was de partij in 2012 duidelijk zwakker geworden. Hiertoe behoren onder andere het rivierengebied in het westen van Gelderland (Neerijnen, Geldermalsen, Lingewaai en Zaltbommel), het voormalige eiland Voorne-Putten (nu behorend tot de stadsregio Rotterdam), en veel gemeenten in Noord-Holland.

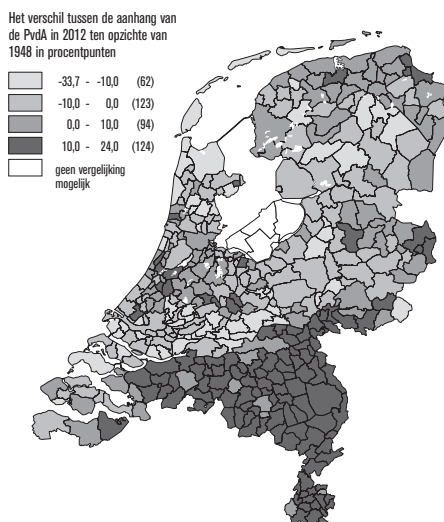
Kaart 3 maakt de verschuivingen in de afgelopen 65 jaar nog beter zichtbaar dan een vergelijking van de vorige twee kaarten. We zien bijvoorbeeld naast de eerder al vermelde in het oog springende verschillen ook dat Drenthe in 2012 weliswaar nog net als in 1948 tot de sociaaldemocratische bolwerken behoort,

Kaart 1 en 2. Aanhang voor de PvdA in 1948 en 2012, in de indeling van 2012

maar dat de partij in deze provincie wel achteruit is gegaan. Verder wordt duidelijk dat de PvdA in Groningen en Noord-Holland boven het IJ vanuit een vergelijkbare uitgangspositie in 1948 verschillende electorale wegen is ingeslagen: bescheiden winst in Groningen en sterk verlies in Noord-Holland.

Kaart 3. Verschil aanhang PvdA in 1948 en 2012, in de indeling van 2012

Meest opvallende verandering is de Doorbraak van de PvdA naar het zuiden van het land: terwijl de percentages PvdA-stemmers in 1948 beneden de grote rivieren nog bijzonder laag waren, was in 2012 het verschil tussen de gebieden boven en onder de grote rivieren veel kleiner geworden. De eerste vraag die we in deze bijdrage stellen, is hoe we die laatste verandering moeten duiden.

De tweede vraag die in deze bijdrage aan de orde komt, gaat meer in het algemeen over de mate waarin de aanhang van de PvdA tussen gemeenten verschilt in beide jaren. In 1948 zijn er 119 gemeenten (van de 1016, dus bijna 12 procent) waar de aanhang van de PvdA lager is dan 10 procent. In 2012 is dat aantal geslonken tot zeven gemeenten (van de 418, dus nog geen 2 procent). Ook het aantal gemeenten waar de PvdA juist relatief veel aanhangers telde, was in 2012 sterk afgenomen. In 1948 waren er 29 gemeenten met een PvdA-aanhang van meer dan 40 procent (bijna 3 procent van de gemeenten) en in 2012 waren dat er nog maar vijf (1 procent van de gemeenten). De steun voor de PvdA was in 2012 geografisch dus gelijkmatiger gespreid dan in 1948. Dat is mede toe te schrijven aan de Doorbraak naar het zuiden, maar er lijkt meer aan de hand. We beschrijven deze trend en gaan na hoe we die gelijkmatiger spreiding kunnen verklaren.

Het weergeven van uitslagen in kaarten heeft naast voordelen, zoals het in één oogopslag kunnen waarnemen van verschuivingen in de aanhang, ook nadelen. Een daarvan is dat de kaarten soms een bedrieglijke continuïteit suggereren. Zo lijkt de positie van de PvdA in de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tussen 1948 en 2012 verhoudingsgewijs stabiel. Maar de percentages in die gemeenten tonen niet dat het *aantal* kiezers daar tussen 1948 en 2012 relatief sterk is afgenomen. De bevolkingsgroei in Nederland is sinds de Tweede Wereldoorlog namelijk niet evenwichtig over alle gemeenten gespreid. Een geografische beschrijving met daarin gelijkblijvende percentages kan verhullen dat door de relatieve stagnatie van de bevolkingsgroei of zelfs krimp van een gemeente, de aanhang van een partij sterk verandert. De vraag wat het effect van deze onevenwichtige spreiding van de bevolkingsgroei op de kenmerken van de PvdA-aanhang heeft, vormt het derde en laatste onderwerp van onze bijdrage.

Doorbraak naar het zuiden

In 1946 wilde de nieuwgevormde PvdA uitgroeien tot een brede volkspartij voor verschillende sociale groeperingen en religieuze gezindten. Het partijstelsel waarin partijen op confessionele grondslag een centrale positie innamen,

diende plaats te maken voor een ‘natuurlijk’ stelsel met progressieve en conservatieve partijen. De hechte verzuilde structuren rondom de Katholieke Volkspartij (KVP) en Anti-Revolutionaire Partij (ARP) stonden de electorale expansie van de PvdA echter in de weg. Daartoe was een ‘doorbraak’ naar de confessionele arbeiders en de lagere middenklasse noodzakelijk. Symbool daarvoor stonden Noord-Brabant en Limburg: de twee bijna homogeen katholieke provincies waar de sociaaldemocraten tijdens het interbellum nauwelijks voet aan de grond hadden gekregen.

Heel succesvol leek de Doorbraak naar de katholieke kiezers in 1946 echter niet te zijn. Na het tellen van de stemmen bleef de PvdA landelijk steken op 28,3 procent van de stemmen. Dat was 1,6 procentpunt lager dan de bij de fusie betrokken partijen in 1937 nog hadden gehaald. De KVP had juist 2 procentpunten gewonnen.

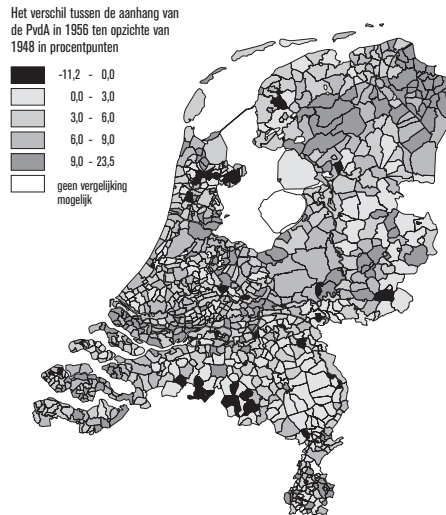
Ondanks deze uitslag zagen sommige sociaaldemocraten aanwijzingen voor een beperkte doorbraak. Een van hen was de latere partijleider Joop den Uyl, volgens wie het verlies dat de PvdA aan de linkerkant had geleden (de Communistische Partij van Nederland – CPN – ging er in 1946 zeven zetels op vooruit) gedeeltelijk werd gecompenseerd door winst op de confessionele partijen.⁵ Hij werd in deze analyse bijgevallen door de secretaris van de KVP, die meende dat in het zuiden veel katholieken op de PvdA hadden gestemd.⁶

Of de PvdA in 1946 werkelijk veel stemmen had behaald onder katholieke kiezers laat zich niet gemakkelijk vaststellen, omdat in die tijd onderzoeken naar individuele stemvoorkeuren nog niet werden uitgevoerd. Toch kan wel een indruk worden verkregen wanneer we naar Noord-Brabant en Limburg kijken, waar destijds meer dan 90 procent van de kiezers katholiek was. In 1937 bedroeg de gezamenlijke aanhang van de SDAP, VDB en CDU in zowel Limburg als Noord-Brabant ruim 7,5 procent van de stemmen. In 1946 was de steun voor de PvdA landelijk zoals gezegd lager uitgevallen dan die voor de drie samenstellende partijen in 1937. In de twee zuidelijke provincies had de PvdA met 12,5 procent juist een beter resultaat behaald dan in het interbellum. Het is dus zeer wel mogelijk dat er in 1946 van een bescheiden winst onder katholieken sprake was, hoewel niet kan worden uitgesloten dat het bijvoorbeeld ging om nieuwe, niet-katholieke inwoners of om een winst ten koste van andere partijen dan de KVP.

Hoewel de PvdA tussen 1946 en 1958 in de rooms-rode kabinetten, waarvan de sociaaldemocratische voorman Willem Drees vanaf 1948 premier was, nauw samenwerkte met de KVP, verhinderde dit niet dat de partij tijdens de verkiezingen tegen diezelfde KVP al een polarisatiestrategie voerde voordat het

woord in de jaren zestig opgang zou maken.⁷ In 1952 en 1956 boekte de PvdA onmiskenbaar een flinke winst. De partij ging van 25,6 procent in 1948 naar 29,0 procent in 1952 tot 32,7 procent in 1956, waarmee zij voor het eerst in haar tienjarige bestaan meer zetels behaalde dan de KVP.

Kaart 4. Veranderingen (in procentpunten) in de aanhang van de PvdA, 1948-1956

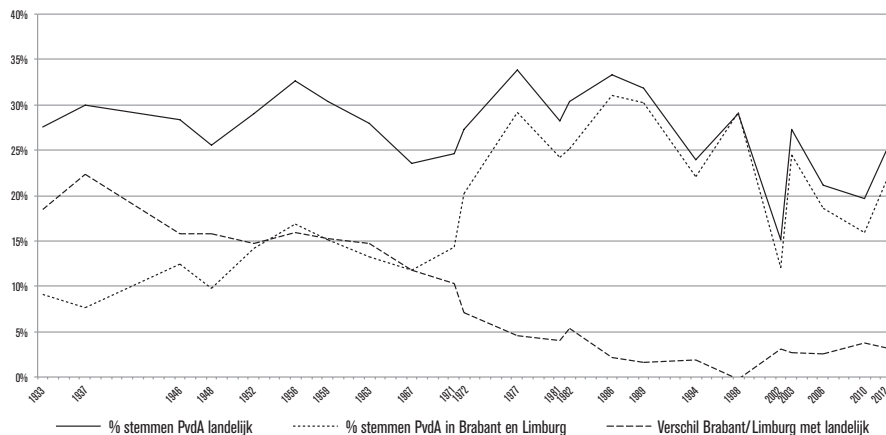
PvdA en KVP waren het niet eens over de herkomst van deze sociaaldemocratische winst. De KVP beweerde dat de groei van haar concurrent in de Mijnstreek volledig was toe te schrijven aan de binnenlandse migratie van niet-katholieke arbeiders van boven de grote rivieren.⁸ Om deze bewering te onderzoeken, toont kaart 4 de aanhang voor de PvdA in 1956 ten opzichte van de aanhang in 1948.⁹ De verschillen tussen de gemeenten in Noord-Brabant en Limburg zijn tamelijk groot. In Noord-Brabant had de PvdA onbetwistbaar vooruitgang geboekt in de steden. In Bergen op Zoom, Breda en vooral Tilburg, 's-Hertogenbosch en Helmond hadden in 1956 duidelijk meer kiezers op de PvdA gestemd dan in 1948. In Limburg was de winst vooral in Maastricht, Roermond en de Mijnstreek behaald. Op het platteland van Noordoost-Brabant was de aantrekkingskracht nauwelijks toegenomen en in een reeks Noord-Brabantse gemeenten langs de Belgische grens was er zelfs sprake van achteruitgang. Het is dus inderdaad mogelijk dat migratie van arbeiders uit het noorden van het land naar de Mijnstreek en naar de opkomende industrie in en rond de Brabantse grote

steden heeft bijgedragen aan de bescheiden winst van de PvdA in de jaren vijftig. Maar het is ook denkbaar dat katholieke arbeiders in de grote steden in het zuiden in die jaren de overstap naar de PvdA hebben gemaakt. Van een brede, alle gemeenten omspannende, sociaaldemocratische doorbraak naar de katholieke kiezers was in ieder geval geen sprake.

Grafiek 1 laat zien dat de verschillen tussen de resultaten van de PvdA en haar voorlopers in het zuiden en de landelijke uitslag in 1946 weliswaar kleiner waren dan in 1937, maar tot 1963 nog fors bleven. De electorale lotgevallen in de jaren vijftig verbleekten bij de omvangrijke verschuivingen die optraden toen de katholieke zuil vanaf het midden van de jaren zestig begon af te brokkelen. Door secularisering (geloofsafval), ontkerkelijking (minder kerkbezoek) en ontzuiling (een minder sterke band tussen kerklidmaatschap en partijkeuze) daalde het percentage KVP-kiezers in de (voorheen) katholieke gemeenten.

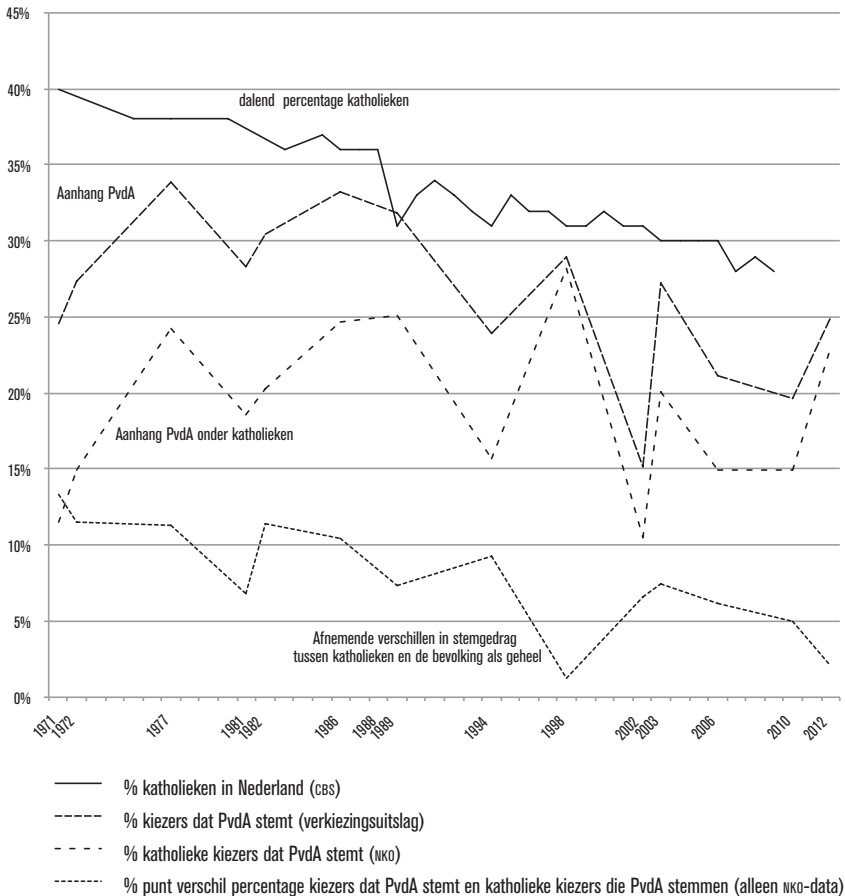
Het individuele stemgedrag kan uiteraard niet in kaart worden gebracht met gegevens over gemeenten. Daarvoor moeten we gebruikmaken van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), dat bestaat uit een enquête onder de kiezers. In grafiek 2 is voor de periode 1971–2012 het percentage PvdA-kiezers en het percentage PvdA-kiezers onder mensen die zich katholiek noemen weergegeven.

Grafiek 1. Het verschil in aanhang van de PvdA en haar voorlopers in Limburg en Noord-Brabant enerzijds en Nederland als geheel anderzijds, 1933–2012

De ononderbroken lijn geeft de aanhang weer van de SDAP, VDB en CDU samen (1933–1937) en van de PvdA (1946–2012). De stippellijn toont de aanhang van dezelfde partijen in Noord-Brabant en Limburg. De onderbroken lijn geeft het verschil tussen het landelijk percentage en het percentage in Noord-Brabant en Limburg samen.

Grafiek 2. Percentage katholieke kiezers dat op de PvdA stemt, 1971-2012

Grafiek 2 laat zien dat het aandeel katholieken in het electoraat na 1970 gestaag is afgenomen (geloofsafval). Er waren daardoor in 2012 meer niet-katholieke kiezers en die stemden relatief iets vaker PvdA dan katholieke kiezers. In de tweede plaats laten de gegevens zien dat verschillen in stemgedrag tussen (overgebleven) katholieken en niet-katholieken in de loop van de tijd steeds kleiner zijn geworden: de overgebleven katholieken stemmen ten opzichte van niet-katholieke kiezers relatief vaker op de PvdA dan in het verleden (ontzuiling).

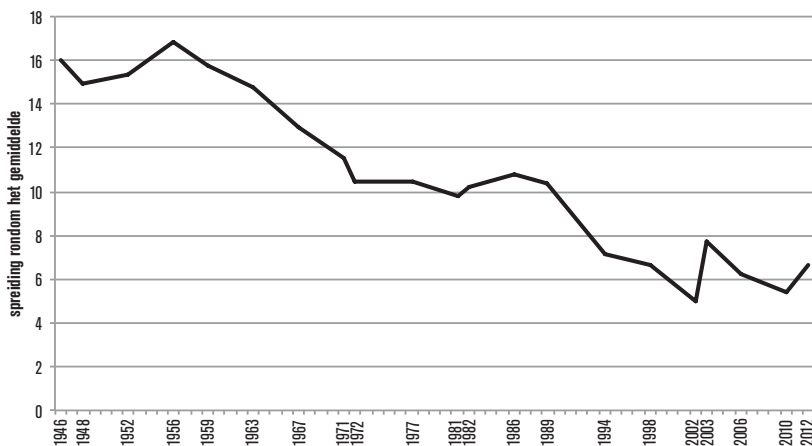
Onze kaartjes en grafieken illustreren de eerste grote verandering tussen de Kamerverkiezingen van 1948 en 2012. De daling van het aantal katholieken in Limburg en Brabant en de ontzuiling van het katholieke stemgedrag hebben

ervoor gezorgd dat de PvdA in het zuiden voet aan de grond kreeg. Als gevolg daarvan zijn de electorale verschillen tussen het noorden en het zuiden van het land veel kleiner geworden. Dat neemt niet weg dat het verschil dat in 1948 nog zo duidelijk aanwezig was, in 2012 nog steeds bestaat: nog altijd is de PvdA in het zuiden relatief wat zwakker dan boven de grote rivieren.

De geografische spreiding van de PvdA-stem

Een tweede verandering in de geografische steun voor de PvdA is goed te zien als we kijken naar de verdeling van gemeenten naar de mate van het stemmen-aandeel. Het aantal gemeenten met een aanhang voor de PvdA van boven de 40 procent lag in 1948 nog op 29, maar was in 2012 gedaald tot 5. Bovendien waren er in 2012 geen gemeenten waar die aanhang boven de 45 procent lag, terwijl die er in 1948 nog wel waren. Deze trend kunnen we laten zien door voor alle verkiezingsjaren de spreiding te berekenen van de electorale steun per gemeente voor de PvdA.¹⁰ De gebruikte spreidingsmaat geeft aan in hoeverre de steun voor de PvdA in gemeenten afwijkt van de gemiddelde steun.

Grafiek 3. Mate van gemeentelijke verschillen in de aanhang van de PvdA, 1946–2012 (per jaar, dalend aantal gemeenten)

Grafiek 3 laat zien dat de verschillen tussen gemeenten afnemen waar het gaat om de steun voor de PvdA. Het is niet zo dat in 2012 de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing in de eerste de beste gemeente al aangaf wat de landelijke

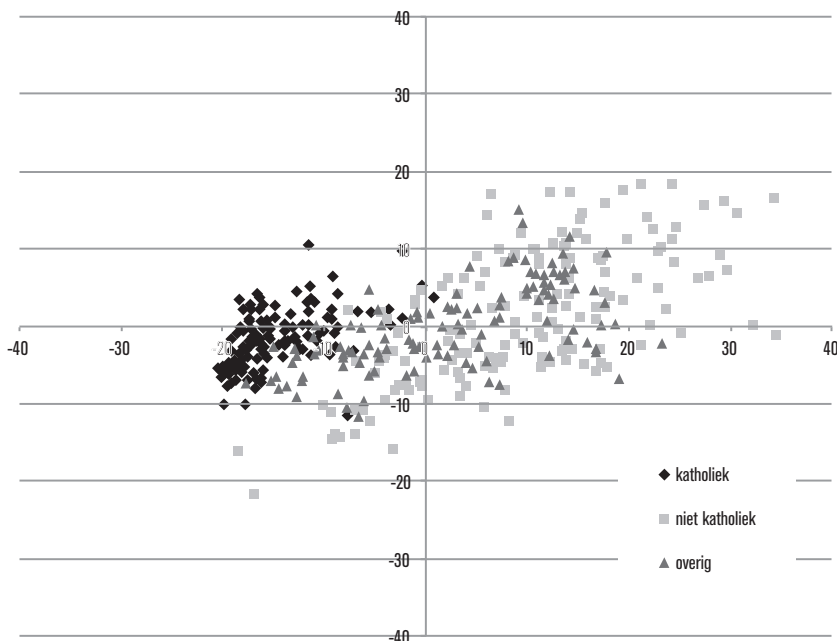
uitslag zou zijn geworden, maar een aldus gemaakte voorspelling zou in 2012 veel beter zijn uitgekapt dan in 1948. Verder valt op dat de toenemende geografisch gelijkmatige spreiding van de PvdA-stem een langdurig proces was dat bij de Tweede Kamerverkiezing in 1956 inzette. Deze evolutie werd onderbroken in de periode 1972-1989, toen de spreiding op gelijk niveau bleef, waarna een nieuwe sterke daling optrad die tot 2002 aanhield.

De dalende trend in grafiek 3 wordt deels veroorzaakt door het afnemend aantal gemeenten. Als enkele kleine gemeenten worden samengevoegd, dan is de nieuw gevormde gemeente meestal minder afwijkend van het gemiddelde dan de samenstellende delen daarvoor waren. Maar een herberekening van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van 1948 naar de gemeentegrenzen van 2012 laat vrijwel eenzelfde daling zien als die in grafiek 3.¹¹ In grafiek 4 wordt dit getoond door voor de 403 gemeenten in 2012 de afwijking aan te geven ten opzichte van het gemiddelde in 1948 en 2012. In de grafiek is elke ruit, driehoek of vierkant een gemeente zoals die in 2012 bestond. De waarde op de horizontale x-as geeft in procentpunten de afwijking weer ten opzichte van de gemiddelde uitslag in 1948. De waarde op de y-as geeft in procentpunten de afwijking weer ten opzichte van de uitslag in 2012. Gemeenten die rond het kruispunt van beide lijnen liggen, waren dus in beide verkiezingen voor de PvdA in electoraal opzicht een gemiddelde gemeente.

Gemeenten als Urk en Bunschoten (de blokjes linksonder) weken in 1948 in negatieve zin al sterk af van de landelijke verdeling van stemmen, en daar was in 2012 niet veel in veranderd. Omgekeerd was de steun voor de PvdA in Leeuwarden en in Hoogezand-Sappemeer (rechtsboven) in 1948 al bovengemiddeld hoog, en dat was in 2012 nog steeds het geval. Het verband in de figuur is mede door dit soort 'stabiele gemeenten' behoorlijk sterk: verschillen die we in 1948 aantreffen, zijn zo'n 65 jaar later nog steeds zichtbaar.

Verder zijn de verschillen tussen de gemeenten in 2012 minder extreem. Dat is wat we in grafiek 3 ook zagen. Lagen de verschillen in 1948 nog tussen de -22 en +35 procentpunt, in 2012 liggen die op een uitzondering na tussen de -20 en +20 procentpunt. Weliswaar zijn er ook in 2012 grote negatieve uitschieters te vinden, maar hun aantal is sterk verminderd en bovendien wijken er nog maar enkele gemeenten meer dan -10 of +15 procentpunten af van het gemiddelde percentage. De positieve uitschieters lagen in 2012 lang niet meer zo ver boven het gemiddelde als in 1948. In 2012 waren er veel meer gemeenten rond de nullijn dan in 1948. Dat is dus de eerdergenoemde toegenomen gelijkmatige geografische verdeling van de PvdA-kiezer.

Grafiek 4. Afwijkingen in de steun voor de PvdA in gemeenten ten opzichte van het gemiddelde percentage in drie groepen, ingedeeld naar het percentage katholieken in 1947 (403 gemeenten, 1948 en 2012)

Een belangrijke verklaring voor de toegenomen gelijkmatige spreiding moeten we uiteraard zoeken in de hiervoor besproken Doorbraak van de PvdA in het (voorheen) katholieke zuiden des lands. Om dat te laten zien, hebben we in grafiek 4 de gemeenten verdeeld in drie groepen: de gemeenten waar bij de volkstelling van 1947 meer dan 60 procent van de inwoners katholiek was (ruiten, 125 gemeenten), de gemeenten waar minder dan 20 procent zich katholiek noemde (blokken, 159 gemeenten) en de gemeenten die daartussenin lagen (driehoeken, 119 gemeenten). Duidelijk is te zien dat katholieke gemeenten bij de Tweede Kamerverkiezing van 1948 bijna zonder uitzondering lager scoorden dan de gemiddelde Nederlandse gemeente. Het gaat hier voornamelijk om katholieke gemeenten waar de PvdA voor de grote veranderingen in de jaren zestig eigenlijk geen voet aan de grond had. Ook in 2012 tonen deze gemeenten een relatief iets lagere score voor de PvdA, maar de groep bevond zich in dat jaar wel veel dichterbij de nullijn; dat wil zeggen de lijn die de landelijk gemiddelde steun voor de PvdA weergeeft. Dit duidt erop dat gemeenten die in 1947 sterk

katholiek waren, in 2012 wat betreft steun voor de PvdA veel minder afwijken van de gemiddelde Nederlandse gemeente dan in 1948.

Uit de grafiek is ook af te lezen dat er meer aan de hand is dan alleen de Doorbraak naar de katholieke kiezer. Dat is ook logisch als we de verkiezingen van 1948 en 2012 vergelijken. Omdat de uitslagen in deze twee verkiezingsjaren op geaggregeerd niveau goed vergelijkbaar zijn, moet een winst in het zuiden samengaan met een evenzo groot verlies elders. Gemeenten waar de PvdA in 2012 relatief veel zwakker was dan in 1948 zijn bijvoorbeeld Zeevang, Den Helder, Schermer, Hellevoetsluis, Krimpen aan de IJssel en Neerijnen. Wat is er gebeurd in deze en dit soort gemeenten?

Laten we vooropstellen dat sommige van deze gemeenten zeer sterk zijn gegroeid en dat de samenstelling van deze gemeenten minder eenzijdig is geworden. Daardoor leken die gemeenten in 2012 meer op de gemiddelde Nederlandse gemeente dan in 1948. Gemeenten als Hellevoetsluis en Krimpen aan de IJssel veranderden na 1948 sterk als gevolg van verstedelijking. Hellevoetsluis was als voorhaven van Rotterdam weliswaar ooit een belangrijke plaats geweest, maar daar was als gevolg van het graven van de Nieuwe Waterweg in de negentiende eeuw eigenlijk al niets meer van over. Bovendien werd in de Tweede Wereldoorlog een groot deel van de resterende bebouwing gesloopt door de bezetter. Na de bevrijding leek Hellevoetsluis ten dode opgeschreven. Het aantal kiesgerechtigden lag toen net boven de 3000. Maar na samenvoeging met twee aangrenzende dorpen werd de plaats in 1976 aangewezen als groeigemeente van Rotterdam. In 2012 was het aantal kiesgerechtigden ten opzichte van 1948 vertienvoudigd. In vrijwel niets lijkt het huidige Hellevoetsluis dus op de gemeente van na de oorlog en het is niet vreemd dat de PvdA daar anno 2012 anders scoorde dan 65 jaar eerder.¹²

Maar grote veranderingen in de relatieve steun voor de PvdA hangen niet alleen samen met urbanisatie. Het is bijvoorbeeld opvallend dat enkele van de plaatsen waar de PvdA in 1948 relatief sterk was maar in 2012 niet meer, in 1937 nog een sterke aanhang bestond voor de VDB.¹³ De PvdA was in 1948 in die gemeenten wellicht zo sterk omdat voormalige vrijzinnig-democratische kiezers in dat jaar op de PvdA stemden: de VDB was in 1946 immers in de PvdA opgegaan. De gemeente Zeevang, ook anno 2012 een kleine gemeente met nog geen 6500 inwoners, ontstond in 1970 uit een fusie van vijf zeer kleine gemeenten. In veel van deze gemeenten werd voor de oorlog op de VDB gestemd en was na de oorlog de PvdA sterk aanwezig. Anno 2012 speelde de PvdA echter geen relatief sterke rol meer. Iets vergelijkbaars geldt voor de gemeente Schermer. Het is mogelijk dat de voormalige vrijzinnig-democratische achterban zich in

de loop van de jaren heeft afgekeerd van de PvdA, of dat hun kinderen andere keuzes maakten dan hun ouders.

De achtergrond van de afname van de geografische verschillen in de spreiding van de PvdA-stem moeten we dus niet alleen zoeken in de Doorbraak in het katholieke zuiden. Er zijn meer trends die aan dit proces hebben bijgedragen, zoals urbanisatie en, wellicht, het vertrek van de voormalige VDB-kiezers. Dit soort ontwikkelingen kan ook een verklaring bieden voor het eigenaardige feit dat de spreiding van de PvdA-stem in de periode 1971-1989 niet verder afnam, terwijl we zagen dat in die jaren de verschillen tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten juist wel kleiner werden. Een voor de hand liggende verklaring voor deze 'stabiele' periode hebben we echter nog niet kunnen vinden.

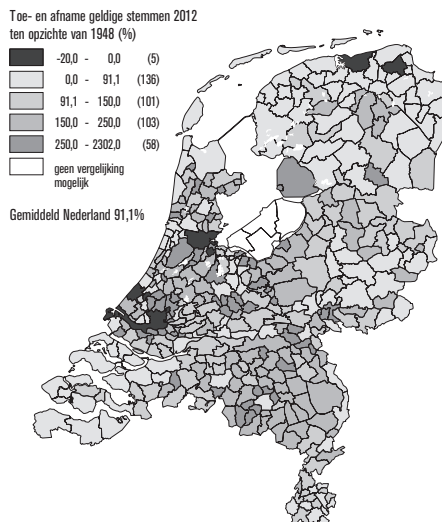
Het effect van relatieve groei en krimp van gemeenten

Het vergelijken van de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 en 2012 met behulp van kaarten suggereert in een aantal opzichten een bedrieglijke continuïteit. Het aandeel van gemeenten in de totale aanhang van de PvdA hangt namelijk niet alleen af van percentages, maar ook van het aantal kiesgerechtigde inwoners in die gemeenten en van de opkomst van die kiesgerechtigden. Tussen 1948 en 2012 steeg door bevolkingsgroei en de daling van de kiesgerechtigde leeftijd het aantal kiesgerechtigden van 5.413.204 naar 12.689.810 – een toename dus van 134 procent. Maar niet in alle gemeenten nam het aantal kiesgerechtigden in gelijke mate toe: ongelijkmatige economische ontwikkelingen met als gevolg binnenlandse migratie en het aanwijzen van sommige gemeenten tot groeigemeente in het kader van de ruimtelijke ordening konden leiden tot grote verschillen. Sommige randgemeenten van steden als Rotterdam, Utrecht, Nijmegen en Eindhoven namen snel in bevolkingsomvang toe nadat ze als groeikernen waren aangewezen. Een gemeente als Zoetermeer, qua omvang nu de derde gemeente van Zuid-Holland, lijkt in vrijwel niets meer op het kleine, voornamelijk agrarische dorp uit de jaren zestig. Hetzelfde geldt voor Houten en Spijkenisse. Maar lang niet alle plaatsen ontwikkelden zich zo onstuimig. Veel gemeenten in Noord-Nederland, het oosten van Gelderland, het zuiden van Limburg, Zeeland, en de Noordzeekust van Noord-Holland bleven achter bij de gemiddelde bevolkingstoename.

Het aantal geldig uitgebrachte stemmen steeg in de periode 1948-2012 ook: van 4.931.499 in 1948 naar 9.424.235 in 2012, ofwel een stijging van 91,1 procent.

Dat deze toename lager is dan die van het aantal kiesgerechtigden, dat 134 procent bedroeg, komt vooral door het afschaffen van de opkomstplicht in 1970 en de daarmee gepaard gaande daling van de opkomst. In vijf gemeenten woog de groei van het aantal kiesgerechtigden niet op tegen de daling van de opkomst; zodoende werden daar in 2012 minder geldige stemmen uitgebracht dan in 1948. Dat was het geval in De Marne en Loppersum (beide in Noord-Groningen), en in de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In kaart 5 is de toename (en afname) van het aantal geldige stemmen weergegeven.

Kaart 5. Veranderingen in het percentage geldige stemmen, 1948-2012

De kaart doet al vermoeden dat de ongelijkmatige groei in het aantal geldige stemmen invloed heeft gehad op de geografische verdeling van stemmen voor de PvdA. Het zijn immers de eerdergenoemde bolwerken in Groningen en de grote steden (zie kaart 1) die (ruimschoots) *onder* de gemiddelde groei zijn gebleven: de PvdA was en bleef vooral sterk in gemeenten die relatief niet zo sterk groeiden of die zelfs een kleiner kiezerskorps kregen. Hoe ingrijpend deze verschuivingen zijn geweest, kunnen we goed illustreren aan de hand van de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

Al vrij snel nadat de SDAP in 1897 voor het eerst aan de verkiezingen deelnam, behoorden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tot de bolwerken van de sociaaldemocratie. Dit zou zo blijven. In 1918 stemde in de grote steden 31,6 procent van de kiezers op de SDAP. In 1948 lag dat percentage op 32,8 procent en

in 2012 op 32,3 procent. In alle drie jaren was dit percentage ook ruim boven het landelijke gemiddelde. Maar wanneer we de ontwikkeling van het aantal geldige stemmen erbij betrekken, blijkt dat de drie grote steden (G3) in 2012 voor de PvdA electoraal een minder grote rol speelden dan in 1948.

Tabel 1. Het aandeel stemmen op de PvdA in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, 1948 en 2012

	1948		2012	
	Nederland	G3	Nederland	G3
Kiesgerechtigden	5.413.204	1.229.636	12.689.810	1.387.230
Geldig uitgebrachte stemmen	4.931.499	1.068.697	9.424.235	935.118
Opkomstpercentage (geldige stemmen)	91,10%	86,91%	74,27%	67,41%
Stemmen op de PvdA	1.262.888	351.010	2.340.750	301.994
Procent geldige stemmen op de PvdA	25,61%	32,84%	24,84%	32,29 %
Aandeel PvdA in totaal van de aanhang van deze partij		27,79%		12,90%

In tabel 1 hebben we rekening gehouden met gemeentelijke herindelingen die plaatsvonden sinds 1948, en zijn dus de kiezers uit de gemeenten Rozenburg en Weesperkarspel bij die van Rotterdam respectievelijk Amsterdam gevoegd; dit heeft echter weinig invloed op de gepresenteerde cijfers. In 1948 werden bijna 5 miljoen geldige stemmen uitgebracht; 1 miljoen van die stemmen kwam uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In 1948 woonde dus een op de vijf kiezers in een van deze drie grote steden. In 2012 waren er in die steden ten opzichte van 1948 in totaal ruim 100.000 stemmen *minder* uitgebracht, terwijl het aantal geldig uitgebrachte stemmen in Nederland was gegroeid tot 9,5 miljoen. Door deze ontwikkeling was in 2012 minder dan een op de tien kiezers in de grootste drie steden woonachtig.

Deze daling had gevolgen voor het belang van de drie grote steden voor het verkiezingsresultaat van de PvdA. In 1948 woonden in de drie steden samen iets meer dan 350.000 PvdA-kiezers. Daar woonde dus iets meer dan een op de vier PvdA-kiezers. In 2012 was dat aantal gedaald tot 300.000, ofwel tot ongeveer een op de acht. Ondanks de nagenoeg gelijke verkiezingsresultaten in 1948 en 2012 zijn de drie grootste steden vanuit electoraal oogpunt in 2012 dus veel minder belangrijk dan in 1948.

Het afgenomen electorale belang van de grote steden voor de PvdA wordt veroorzaakt door zowel de relatieve afname van het aantal kiesgerechtigde inwoners als door de relatief sterke daling van de opkomst in die steden vanaf de jaren zeventig. Het is echter vooral de eerste factor die heeft bijgedragen aan de geschetste ontwikkeling. Het percentage kiesgerechtigden dat in een van de drie grote steden woonde, daalde tussen 1948 en 2012 van bijna 23 procent naar minder dan 11 procent. De opkomst bij de verkiezingen daalde weliswaar ook fors, maar doordat deze teruggang landelijk ook optrad was het effect hiervan veel beperkter dan het effect van de relatieve daling van het aantal kiesgerechtigden.¹⁴

Meer in het algemeen lijkt in gemeenten waar de PvdA in 1948 relatief sterk was, het electoraat tot 2012 relatief weinig te zijn gegroeid; dit geldt vooral voor gemeenten in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe. In gemeenten waar de PvdA in 1948 minder aanwezig was, is het electoraat juist meer toegenomen.

Slot

In de verdeling van de PvdA-stem over het land zijn duidelijke geografische constanten aan te wijzen. In sommige gemeenten, zoals het protestants-christelijke Urk en Bunschoten, heeft de PvdA nooit voet aan de grond gekregen. In andere gemeenten in vooral Friesland en Groningen bleef de steun voor de PvdA in de afgelopen 65 jaar sterk. Hoe kan dat als het kiezerskorps van 1948 (mensen die in dat jaar dus ten minste 23 jaar waren en in 2012 dus minstens 87) in 2012 vrijwel volledig is vervangen door nieuwe kiezers?

De verklaring voor die stabiliteit kan enerzijds worden gevonden in de relatief stabiele sociaaleconomische en religieuze samenstelling van de bevolking van veel gemeenten. Ondanks de daling van het aantal 'verzuilde' stemmers in de afgelopen decennia valt een deel van het stemgedrag nog steeds te verklaren uit individuele kenmerken als religieuze overtuiging en sociaaleconomische status. Als de samenstelling van een gemeente niet sterk verandert, zal ook het stemgedrag in die gemeente betrekkelijk stabiel blijven. Verder weten we dat jongeren deels worden gesocialiseerd in het stemgedrag van hun ouders.¹⁵ Als die jongeren in de gemeente blijven wonen waar ook hun ouders en grootouders zijn opgegroeid en hebben gestemd, zal een deel van de uitslag stabiel blijven, zelfs als die jongeren inmiddels 'ontzuild' zijn en tot een andere sociaaleconomische klasse zijn gaan behoren.

Maar naast deze constanten is er in de afgelopen decennia ook veel veranderd. Tussen 1967 en 1977, toen het stemgedrag van (voormalige) katholieke kiezers steeds meer op het stemgedrag van de gemiddelde kiezer ging lijken, beleefde de PvdA eindelijk de Doorbraak waarvoor de partij in 1946 was opgericht. Verder leidden vooral de grote demografische veranderingen tot een veranderde spreiding van de PvdA-stem: sommige gemeenten groeiden van kleine homogene agrarische gemeenschappen uit tot grote forenzengemeenten. Tegelijkertijd bleef de bevolkingsomvang in sommige sociaaldemocratische bolwerken als Noord-Nederland en de grote steden achter bij de gemiddelde toename van de bevolking. De PvdA wist haar aanhang in die steden en die regio's naar verhouding wel op peil te houden, maar het kwantitatieve belang van die gebieden voor de landelijke uitslag werd steeds geringer.

In de loop van de tijd is ook de electorale concurrentie van de partij sterk veranderd. Net zoals Den Uyl in 1948 nog kon betogen dat er wel degelijk een bescheiden winst op de KVP was gemaakt maar dat die winst weer was verloren aan de CPN, zo kon in 2012 worden geredeneerd dat een deel van de veranderingen in de aanhang van de PvdA werd veroorzaakt door de concurrentie van vooral de Socialistische Partij (SP). Dat verband was tussen 2003 en 2006 inderdaad heel sterk: waar de PvdA verloor, won de SP.¹⁶ Maar in alle andere verkiezingsjaren na het parlementaire debuut van de SP in 1994 was die relatie tussen verlies (of winst) voor de PvdA en winst (of verlies) voor de SP bijzonder zwak. Dat blijkt al als we de landelijke uitslagen naast elkaar leggen, maar het wordt nog eens bevestigd als we naar de uitslagen van de afzonderlijke gemeenten kijken.¹⁷ Op het niveau van gemeenten is er dus geen sprake van een eenduidig verband tussen winst en verlies van de PvdA en winst en verlies van de SP.

Achter de in kwantitatief opzicht vergelijkbare uitslagen van 1948 en 2012 gaat dus een wereld van veranderingen schuil. Die veranderingen hebben ten dele een geografische component en zijn voor een deel terug te voeren op veranderde electorale verhoudingen. Om al die veranderingen en constanten op hun juiste waarde te schatten, moet dit soort onderzoek worden gecombineerd met onderzoek op individueel niveau. Pas dan kan het belang van een geografische benadering van stemgedrag worden bepaald.

- pensioenakkoord', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2011.
- 209 J. Verlaan, 'Kamer steunt pensioenakkoord Kamp', in: *NRC Handelsblad*, 16 september 2011.
- 210 H. Noten en H. Wijffels, *Definitief Besluit Dalfsen* (Dalfsen, 2011).
- 211 'Hervorming FNV wordt strikt bewaakt', in: *NRC Handelsblad*, 17 januari 2012.
- 212 J. Verlaan, 'Strijd om leiderschap van FNV brandt los', in: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2013.
- 213 'Heerts gekozen tot FNV-voorzitter', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 214 J. Verlaan, 'Extreem lage opkomst FNV-verkiezing', in: *NRC Handelsblad*, 14 mei 2013.
- 215 Dit blijkt uit eigen onderzoek naar de leden van het FNV-ledenparlement eind 2013.
- 216 In het ledenparlement zitten onder anderen een raadslid, een oud-Kamerlid en een aantal kandidaat-raadsleden van de PvdA en een lid van de Provinciale Staten van de SP. In mei 2013 werd een zittend VVD-Kamerlid, Matthijs Huizing, verkozen als vertegenwoordiger van sporters.
- 217 M. Stellinga en J. Verlaan, 'Ik zit hier niet omdat het goed ging', in: *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2012.
- 218 'Ongebonden FNV mengt zich fel in verkiezingsstrijd', in: *Het Financieele Dagblad*, 3 juli 2012.
- 219 J. Verlaan, 'Interne strijd is echt voorbij: FNV doet weer mee', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 220 X. van Uffelen, 'Dreigende botsing tussen FNV en PvdA', in: *de Volkskrant*, 7 september 2015.
- 221 Dat er twee FNV-leden van GroenLinks in de SER zitting hebben, is des te opvallender daar deze partij sinds 2005 het conflict met de FNV heeft opgezocht.
- 222 Den Ridder, *Schakels of obstakels?*
- 223 R. Vreeman, 'Een nieuw netwerk', in: *Rood*, 10 (2013), 2, 17.
- 224 J. Verlaan, 'Democratie binnen FNV is "manke kameel"', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 2011.
- 225 'FNV-kandidaten zeggen nauwelijks te verschillen: "eerst polderen, dan actie"', in: *NRC Handelsblad*, 1 juli 2013.
- 226 'Vakorganisatie heeft groot belang bij een sterke PvdA', in: *de Volkskrant*, 11 januari 1986.
- 227 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 258-259.
- 228 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"'.
- 229 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 259; Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 530.

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012

- 1 Voor deze analyse maken we gebruik van de gegevens van de website van de Kiesraad, die zijn te vinden via www.verkiezingsuitslagen.nl. Daarnaast wordt het betoog ondersteund met gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO).
- 2 Als in de tekst wordt gesproken over de gemeente Tynaarlo in 1948, dan is de uitslag bedoeld in de samenstellende gemeenten Zuidlaren, Eelde en Vries. Niet alle gemeentelijke herindelingen bestonden uit simpele fusies van gemeenten. Er zijn sinds 1948 ook gemeenten verdeeld over het grondgebied van twee of meer andere gemeenten. Daarom waren we genoodzaakt enkele 'virtuele gemeenten' te creëren. Het gaat om Alkmaar/Langedijk, Stadskanaal/Veendam, Alphen/Bodegraven, Horst/Venray, Werkendam/Woudrichem, Tiel/Buren, Oss/Maasdriel en Nunspeet/Ermelo. In de tekst, de figuren en de analyses gaan we ervan uit dat dit 'gewone' gemeenten zijn.
- 3 In 2012 waren er 418 gemeenten. Door de virtuele gemeenten (zie noot 2) neemt het

- aantal gemeenten af met acht. De Caribische eilanden bestaan uit drie gemeenten. Ook het grootste deel van Flevoland valt af (vier gemeenten). Daarmee daalt het totaal aantal gemeenten (in 2012) met 15 van 418 naar 403.
- 4 In de genoemde gemeenten bedroeg de aanhang van de PvdA zowel in 1948 als in 2012 meer dan 35 procent.
- 5 *Vrij Nederland*, 26 mei 1946.
- 6 L.A.H. Albering, 'Analyse van de verkiezingen van 1946', in: *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, 1 (1947), 1-2, 30-35; 33-34. Een geografische vergelijking van de winst van de CPN en het verlies van de PvdA ten opzichte van 1937 laat inderdaad zien dat de PvdA vooral verloor in gemeenten waar de CPN won. Zie R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht, 2011), 90-91.
- 7 B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de Doorbraak en de ontluidende polarisatiestrategie (1946-1966)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden: The low countries historical review*, 126 (2011), 2, 30-53.
- 8 De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 97.
- 9 Bij vergelijkingen tussen jaren zijn de uitslagen herberekend naar het meest recente jaar. In dit geval is de uitslag van 1948 dus herberekend naar de gemeentelijke indeling van 1956.
- 10 We maken gebruik van de standaarddeviatie, dus de wortel uit het gemiddelde gekwadrateerde verschil tussen de gemiddelde steun voor de PvdA over alle gemeenten en de feitelijke steun in een gemeente.
- 11 Uit deze berekeningen blijkt dat de spreiding in de steun voor de PvdA in de geconstrueerde gemeenten van 1948 wel iets, maar niet veel lager ligt dan de cijfers hier te zien geven. Dat duidt erop dat de effecten van herindeling op de spreiding zoals weergegeven in grafiek 3 beperkt zijn.
- 12 Informatie over Hellevoetsluis is ontleend aan www.geschiedenisvanzuidholland.nl/geschiedenis/verhalen/geografischelocatie/165/Geschiedenis-van-Hellevoetsluis (geraadpleegd op 1 april 2013).
- 13 Voor de aanhang van de VDB zie onder meer M.H. Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam, 2008), zie vooral hoofdstuk 9. Zie verder De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 82.
- 14 Als het verschil tussen de landelijke opkomst en de opkomst in de grote steden in 2012 vergelijkbaar zou zijn geweest met de verhoudingen in 1948, zou het aandeel PvdA-kiezers uit de grote steden in 2012 rond de 14 procent hebben gelegen en niet zoals nu op 11 procent – nog steeds veel minder dan de 23 procent in 1948.
- 15 Onderzoek naar de zogeheten intergenerationale overdracht van stemgedrag is te vinden in onder meer J.P.G. Janssen, A. Need en N.D. de Graaf, 'Does intergenerational class and religious mobility affect class-based and religion-based voting?', in: *Acta Politica*, 33 (1998), 1, 56-76. Zie ook A. Need en N.D. de Graaf, 'The changing electorate of confessional parties: effects of socialization and intragenerational religious mobility in the 1956-1994 elections', in: *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 32 (1996), 1, 51-70.
- 16 Zie uitvoeriger De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 126-127.
- 17 Uit een omrekening van de uitslagen tussen 1998 en 2012 naar de gemeentelijke indeling van 2012 blijkt dat alleen in 2006 het verlies van de PvdA sterk samenhangt met de winst van de SP (Pearsons correlatie van -0,76). In de andere jaren komt die relatie niet uit boven de 0,21.